

ETNOMƏDƏNİ PROSESLƏR

UOT: 2-73

XIX ƏSRDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCANDA ETNOKONFESSIONAL DURUM VƏ MÜSƏLMAN RUHANİLİYİNİN İNSTİTUTLAŞDIRILMASI

©2025

TAHİR ŞAHBAZOV*

*AMEA A.A.Bakixanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-7973-213X; e-mail: tshahbazov.65@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/3105-3653.2025.1.152>

Xülasə: XIX əsrin əvvəllərində bütün Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı hərbi-siyasi cəhətdən işğal edən Çar Rusiyası, onu təkcə süngülərin və inzibati-cəza tədbirlərinin köməyi ilə əlində saxlaya bilməyəcəyini anladığından, avtohton müsəlman əhalinin mənəvi həyatı, o cümlədən, islam dini üzərində də tam dövlət nəzarətini qurmağa can atırdı. Buna görə də, çarizmin müstəmləkəçilik planlarında çoxlu sayda xristian elementlərinin köçürülməsi və burada ona vacib olan xristian mühitinin yaradılması yolu ilə yalnız regionun etnodemoqrafik xəritəsini deyil, həmçinin etnokonfessional xəritəsinin dəyişdirilməsi mühüm yer tuturdu. Digər yandan, çarizm müsəlman əhalinin hüquq və vəzifələrini imperiyanın geostrateji maraqları kontekstində yenidən müəyyən etməyi, təqib, təzyiq, imtiyazlar və xristian missioner təşkilatlarının köməyi ilə onları xristianlığa cəlb etməyi, ruhaniliyin ənənəvi strukturlarını ləğv edib, onu şiə və sünni məzhəbləri üzrə yenidən təşkil etməklə müstəmləkə dövlət aparatının bir hissəsinə çevirməyi, bununla da islamın fundamental təməllərini sarsıtmağı da düşünürdü.

Məqalədə bütün bu məsələlər, eləcə də müəyyən olunmuş xronoloji çərçivədə Şimali Azərbaycanda baş verən etno-konfessional proseslərin digər aspektləri tarixi-etnoloji tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, etnokonfessional durum, islam, xristianlıq, şeyxülislam, müfti

ETHNO-CONFESSIONAL SITUATION AND INSTITUTIONALIZATION OF MUSLIM CLERGY IN NORTHERN AZERBAIJAN IN THE 19TH CENTUR

©2025

TAHIR SHAHBAZOV*

A.A.Bakikhanov Institute of History and Ethnology of ANAS
ORCID: 0000-0001-7973-213X; e-mail: tshahbazov.65@gmail.com

Abstract: Tsarist Russia, which militarily and politically occupied the South Caucasus, including Northern Azerbaijan, at the beginning of the 19th century, understood that it could not hold it with the help of bayonets alone. Therefore sought

to establish complete state control over the spiritual life, including the religion of the autochthonous Muslim population. In this regard, changing the ethnodemographic and ethnoconfessional map of the region by relocating a large number of Christian elements and establishing a Christian environment native to it here was a key part of the colonial plans of tsarism. The imperial government also intended to undermine the fundamental foundations of Islam by providing wide scope persecution, oppression, privileges, and the activities of Christian missionary organizations, abolishing the traditional structures of the clergy, re-institutionalizing them according to sects and trends, redefining the rights and duties of the Muslim population in the context of its geostrategic interests, and by other such means and methods, it tried to turn it into a kind of its own "obedient tool" - a part of the colonial state apparatus.

In the article, all these issues, as well as other aspects of the ethno-confessional processes that took place in Northern Azerbaijan within the established chronological framework, are involved in historical-ethnological research.

Keywords: Azerbaijan, ethno-confessional processes, Islam, Christianity, Sheikh-ul-Islam, Mufti

ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ДУХОВЕНСТВА В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX ВЕКЕ

©2025

ТАХИР ШАХБАЗОВ*

*Институт Истории и Этнологии НАНА имени А.А.Бакиханова
ORCID: 0000-0001-7973-213X; e-mail: tshahbazov.65@gmail.com

Резюме: В начале XIX века царская Россия, оккупировавшая в военном и политическом отношении Южный Кавказ, включая Северный Азербайджан, осознала, что не сможет удержать его в своих руках, только с помощью штыков, стремилась также установить полный государственный контроль над духовной жизнью, включая религию автохтонного мусульманского населения. В этом плане, в колониальной политике царизма, изменение этнодемографической и этноконфессиональной карты региона путем переселения большого количества христианских элементов и установления здесь свойственной ему христианской среды, занимала особое место. Одновременно, царская власть пыталась подорвать фундаментальные основы ислама посредством гонений, притеснений, привилегий и деятельности христианских миссионерских организаций, переопределив права и обязанности мусульманского населения в контексте геостратегических интересов империи, а также окончательно упразднить традиционные структуры духовенства, реорганизовав и институционализировав шиитское и суннитское течения ислама как независимое, старался превратить их в свое «послушное орудие» и часть колониального государственного аппарата.

В статье все эти вопросы, а также другие аспекты этноконфессиональных процессов, произошедших в Северном Азербайджане в установленных хронологических рамках, были привлечены к историко-этнологическому исследованию.

Ключевые слова: *Азербайджан, этноконфессиональные процессы; ислам; христианство; шейхул-ислам; муфтий*

Giriş

XIX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyası ilə Qacarlar dövləti arasında baş vermiş müharibələrin nəticəsini müəyyənləşdirən Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycanın şimal torpaqları da daxil olmaqla, bütün Cənubi Qafqaz Rusiya tərəfindən işğal olundu. Burada sərt hərbi-siyasi müstəmləkə rejimi yaradıldı. Bütün inzibati, idarəçilik və məhkəmə strukturları, o cümlədən, diyarın təbii-iqtisadi resursları üzərində nəzarət rus-xristian bürokratiyasının əlinə keçdi. Avtoxton müsəlman əhali isə ən elementar hüquqlardan belə məhrum edilərək, onların ictimai-siyasi həyat sahələrində iştirakı müxtəlif üsullarla məhdudlaşdırıldı.

Lakin bu müsəlman əyalətini təkcə süngülərin və hərbi-inzibati tədbirlərin köməyi ilə əlində saxlaya bilməyəcəyini, islam qəlbən bağlı avtoxton əhalinin yabançı dinə və etnik mənsubiyyətə malik bir imperiyanın hakimiyyətini rahat-rahat qəbul etməyəcəyini yaxşı anlayan çarizm, onun mənəvi həyatı, o cümlədən, İslam dini üzərində tam dövlət nəzarətini bərqərar etməyə, nəticə etibarilə öz müstəmləkəçilik planlarını maneəsiz həyata keçirməyi də nəzərdə tuturdu. Çox sayda xristian etnoslarını köçürməklə yalnız regionun etnodemoqrafik xəritəsini deyil, eyni zamanda etnokonfessional xəritəsini dəyişmək, xristian missioner təşkilatlarının fəaliyyətinə geniş meydan verib, bütün Qafqazı xristian coğrafiyasına çevirmək cəhdləri də bundan irəli gəlib, çar Rusiyasının dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi çıxış edirdi. Məhz, həmin siyasətin yekunu olaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarında erməni faktoru meydana gəldi və Azərbaycanın etnik namenkulaturasında əvvəllər heç vaxt qeydə alınmayan bir sıra digər xristian etnoslar peyda oldu.

Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın işğala qədər ki, dövrünün konfessional durumuna dair hər hansı bir rəsmi statistika olmasa da, əlimizdə olan məlumatlardan aydın görünür ki, burada müsəlman əhali birmənalı olaraq üstünlük təşkil etmişdir. Tarixi mənbələrdə, o cümlədən, rus mənbələrində bütün Şərqi və Mərkəzi Zaqafqaziyanın “müsəlman ucqarı” və ya “müsəlman əyalətləri” kimi təqdim edilməsi deyilənlərin əyani sübutudur. Bundan əlavə, xristian Gürcüstanın tərkibində olan bəzi vilayətlərin əhalisinin mühüm bir hissəsi də müsəlmanlardan, o cümlədən, azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur.

İşğaldan sonra (1828-ci il) Cənubi Qafqaz əhalisinin ilk və nisbətən real statistikasını XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində aparılmışdır. Həmin statistikada bu coğrafiyasında sünni və şiə məzhəbinə aid yarım milyondan artıq (ümumilikdə təxminən 1 milyon – T.Ş.) yalnız kişi cinsindən olan müsəlman əhalinin yaşadığı

göstərilir.¹ Əsrin sonlarında – 1897-ci ildə keçirilmiş ilk ümumrusiya siyahıyaalınma sənədlərinə görə isə Cənubi Qafqazda 1.895.722 müsəlman qeydə alınmışdır ki, onun da 673.243 nəfəri Bakı quberniyasının, 552.822 nəfəri Yelizavetpol quberniyasının, 117.620 min nəfəri Kutaisi quberniyasının, 189.028 nəfəri Tiflis quberniyasının və 350.009 nəfəri isə İrəvan quberniyasının payına düşmüşdür. Göründüyü kimi, faiz etibarilə ən az müsəlman Kutaisi quberniyasında (11-12 %), ən çox isə Bakı quberniyasında (82,32 %) qeydə alınmışdır.²

Qeyri-müsəlman əhalinin sayı isə quberniyalar üzrə təxminən belə olmuşdur: Bakı quberniyası üzrə: pravoslavlar – 56.090, təriqətçilər – 21.912, ermənilər – 52.563, Roma katolik dininin daşıyıcıları – 2.218, protestantlar – 4.635, yəhudilər – 12.761, başqa xristianlar – 285, qeyri-xristianlar – 9; Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası üzrə: Pravoslavlar – 10.429, təriqətçilər – 9.507, ermənilər – 298.804, Roma katolik dininin daşıyıcıları – 868, protestantlar – 3.948, yəhudilər – 2.031, başqa xristianlar – 285, qeyriləri – 6; Kutaisi quberniyası üzrə: Pravoslavlar (gürcülər) – 900.930, təriqətçilər – 248, ermənilər – 24.505, Roma katolik dininin daşıyıcıları – 4.260, protestantlar – 1.722, yəhudilər – 8910, başqa xristianlar – 24, başqa qeyri xristianlar – 22; Tiflis quberniyası üzrə: pravoslavlar (gürcülər) – 584.821, təriqətçilər – 16.209, ermənilər – 230.377, Roma katolik dininin daşıyıcıları – 11544, protestantlar – 8.822, yəhudilər – 9.725, başqa xristianlar – 230.579, başqa qeyri xristianlar – 304; İrəvan quberniyası üzrə: pravoslavlar – 16.398, təriqətçilər – 4.827, ermənilər – 439.042, Roma katolik dininin daşıyıcıları – 2.260, protestantlar – 771, yəhudilər – 1.045, başqa xristianlar – 13.822.³

Göründüyü kimi, XIX əsr ərzində Rusiyanın daxili quberniyalarından, eləcə də qonşu Osmanlı və Qacarlar dövlətlərindən həyata keçirilən kütləvi xristian köçürmələri, həmçinin dövlət səviyyəsində yürüdülmən ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində Cənubi Qafqazın bəzi əyalətlərinin (xüsusilə, keçmiş Naxçıvan, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarının) etnokonfessional strukturunda nəzərə çarpacaq dəyişikliklər baş versə də, bütövlükdə azərbaycanlı-müsəlman əhali öz kəmiyyət və keyfiyyət üstünlüyünü davam etdirmişdir.

Çar Rusiyanın dini siyasəti, İslama münasibət

¹ Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX – начало XX в.). Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова, Ин-т стран Азии и Африки (сост., авт. предисл. и примеч. А.А.Ганич). Москва: Изд. дом Марджани, 2013, s.18.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. LXI. Бакинская губерния. СПб., 1905, с.3; LXIII. Елизаветпольская губерния. СПб., 1905, с.3; LXVI. Кутаисская губерния. СПб., 1905, с.3; LXIX. Тифлисская губерния. СПб., 1905, с.3; LXXI. Эриванская губерния. СПб., 1905, с.3.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. LXI. Бакинская губерния. СПб., 1905, с.3; LXIII. Елизаветпольская губерния. СПб., 1905, с.3; LXVI. Кутаисская губерния. СПб., 1905, с.3; LXIX. Тифлисская губерния. СПб., 1905, с.3; LXXI. Эриванская губерния. СПб., 1905, с.3.

Bəri başdan deyək ki, Çar Rusiyasında müsəlmanlara və İslama münasibət heç vaxt ürəkaçan olmamışdır. Rəsmi dairələrinin leksikonunda “islam” və “gerilik” az qala sinonim sözlər kimi işlənmiş, ümumi ictimai rəy isə bu dini “inkişafdan qalan Şərq xalqlarının dini”, imperiyanın gələcəyi üçün potensial təhlükə mənbəyi” kimi qələmə verilmişdir.

Lakin çarizm İslamın qəti qadağan edilməsinin mümkünsüzlüyünü yaxşı dərk etdiyindən, onun zəiflədilməsinə, nüfuzdan salınmasına, ruhaniliyin sıralarının seyrəldilməsinə daha çox çalışırdı, baxmayaraq ki, ayrı-ayrı tədqiqatçılar arasında alternativ münasibət də mövcuddur. Məsələn, rus müəllifi T.E.Jiteney, Rusiya imperiyasında islama münasibəti şərh edərkən yazır ki, *“müsəlmanlar öz dinlərinə “dövlətə və Rus Pravoslav Kilsəsinə zərər verməyəcək dərəcədə etiqad etməkdə azad olmuşlar”*.⁴

Bundan əlavə, müxtəlif illərdə Rusiya imperiyasında qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına və bəzi hüquqi sənədlərə görə, *“milliyyətindən və dinindən asılı olmayaraq, öz əqidəsi və qanunları ilə çara itaət edən hər kəs rus təbəəsi sayılmışdır”*.⁵ Lakin inkaredilməz həqiqətdir ki, bəhs edilən dövrə əksər mənbələrdə, o cümlədən, rus mənbələrinin özündə əksini tapmış mötəbər faktlar təsdiq edir ki, həmin qanunlar və hüquqi aktlar çox vaxt kağız üzərində qalmış və icra olunmamışdır. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, imperiyanın ali siyasi və dini elitesində İslama təkə “yad” bir din kimi deyil, eyni zamanda avtokratiya və pravoslavlıq üçün ciddi təhlükə mənbəyi kimi baxılırdı. Rus müəllifi A.V.Kudryavtsevin etiraf etdiyi kimi, *“tarixən pravoslavlığın (bütünlükdə xristian dini kimi) İslama biddət dini kimi yanaşdığını və başqa cür yanaşa bilmədiyini inkar etməyin mənası yoxdur”*.⁶

Berlin Humbold Universitetinin professoru Y.Baberovski isə qeyd edir ki, *“İmperiyanın (Rusiya imperiyası – T.Ş.) mədəni müxtəlifliyi onun üçün ekzistensial təhlükə mənbəyinə çevrildiyindən, çar hökuməti qarşısında bu nizamu “düzəltmək” vəzifəsi dururdu. Həmin vəzifənin həllinə İslamın gözdən salınması və müsəlman aristokratiyasının legitimləşdirilməsi ilə başlanması da təsadüfi deyildi”*.⁷ Lakin imperiyanın strateji maraqları kontekstində zaman-zaman bu vəzifələrin həyata keçirilməsinin konturları, üsulları və metodları dəyişilir, situasiyadan asılı olaraq sərtləşdirilir və ya yumşaldılırdı.

Çar hökuməti tərəfindən Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının dini həyatını “nizamlanmasına” dair ilk qanunverici akt isə “Yelizavetpol dairəsi müsəlman ruhaniliyinin ştat və qaydaları” adlı sənəd hesab olunur. 11 maddədən ibarət bu sənəd 1805-ci il mayın 5-də Gürcüstan sərdarı, general P.D.Sisyanov tərəfindən tərtib

⁴ Тимофей, Евгеньевич Житенев. **Ислам в России: веки истории**. Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. 2010, №4, с.4.

⁵ **Обозрение исторических сведений о Своде законов Российской империи**. Изд.2. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837, с.11.

⁶ Александр, Кудрявцев. **Исламофобия в постсоветской России**. Ислам в СНГ. Москва, ИВ РАН, 1998, с.162-163.

⁷ Йорг, Баберовски. **Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе**. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2010, с.27.

edilmiş və iyunun 30-da imperator I Aleksandr tərəfindən imzalanmışdır. Burada müsəlman əhalinin dini ehtiyacları nəzərə alınmadan, yeni vəzifə ştatları müəyyənləşdirilmiş və bütün dairə üzrə cəmi 9 ruhani vəzifəsi müəyyənləşdirilmişdir. “Qaydalar”da Rusiya administrasiyası tərəfindən təyin olunmuş axundlar başda olmaqla, müsəlmanlara öz dini ibadətləri ilə məşğul olmaq təminatı verilirdi. Din xadimləri təyin olunmuş əmək haqqı ilə ştata alınır, onların üzərinə hansısa axund və ya mollanın Rusiya hökumətinə qarşı “pis niyyətləri” barədə yerli komandanlığa məlumat vermək öhdəliyi qoyulur və buna əməl etməməyin dövlətə “xəyanət” kimi qiymətləndiriləcəyi barədə xəbərdarlıq edilirdi.⁸ Yeri gəlmişkən, oxşar məzmunlu daha bir məktub 1824-cü ilin martın 9-da general A.P.Yermolov tərəfindən Quba komendantı K.K.-fon Krabbeyə də göndərilmişdi.⁹

Müsəlmanların dini həyatının “tənzimlənməsi” ilə bağlı növbəti addım 10 yanvar 1822-ci ildə general A.P.Yermolovun təklifi və çar I Aleksandrın xüsusi sərəncamı ilə Rusiya müsəlmanlarının Həcc ziyarətinə getməsinin rəsmi şəkildə qadağan edilməsi olmuşdur.¹⁰ Belə ki, imperiya rəsmiləri, həmçinin Qafqaz və yerli administrasiyaların nümayəndələri sosial agentlər və zəvvarların təmsalında istər Həcc ziyarətini, istərsə də digər İslam ziyarətgahlarına səfərləri Rusiyada panislamizm ideyalarının yayılmasının mənbəyi kimi görür, bunu müsəlman təəssübkeşliyinin həddən artıq güclənməsinin, həmçinin Qafqaza “müxtəlif epidemiyaların” daxil olmasının səbəbi kimi təqdim edirdilər.¹¹

Çarizm xüsusilə, müsəlmanların ruhani təhsili almaq məqsədilə başqa ölkələrə (xüsusilə Türkiyə və İrana) getməsinin qarşısını hər cür üsullarla almağa çalışır, həmin ölkələrdə ruhani adları və rütbələri haqqında verilən şəhadətnamələri etibarsız sayırdı. Hökm şəklində tələb edilirdi ki, “*Zaqafqaziya vilayətinin müsəlmanları xarici dövlətlərinin müsəlman ruhanilərindən asılı olmamalı və heç bir şəkildə onlarla din və şəriət məsələlərində birbaşa əlaqəyə girməməlidirlər*”.¹² Bu cür əlaqələri olanlara sərt şəkildə cəzalandırılacağı və sürgün ediləcəyi barədə xəbərdarlıq edilirdi.

Məsələn, 1822-ci ildə xaricə məxfi “casusluq əlaqələrinə görə” Tiflis axundu Tanrıverdi “təqsirli bilinərək” sürgün olunmuşdu.¹³ Əslində isə onun “günahı” axtarış zamanı evindən axund rütbəsi alması haqqında İran müctəhidi tərəfindən mö-

⁸ **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)**, т. II, док. 559, с.285; Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Составитель и автор вводной статьи Д.Ю.Арапов. Москва, ИКЦ Академкнига, 2001, с.62-65; Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи..., с.18-19.

⁹ **Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.** Ч. II. Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1937, с.309-311.

¹⁰ **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)**. Тифлис, 1874. Т.6. Ч.1, с.712-713.

¹¹ **АКАК**, Тифлис, 1878. Т.7, док.843, с.869-871.

¹² Hidayət Orucov. **Azərbaycanda din (ən qədim zamandan bu günədək)**. Bakı, İdrak, 2012, s.160.

¹³ Qədim Mustafayev. **XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi**. Bakı, Maarif, 1973, s.29.

hürlənmiş vəsiqənin tapılması idi. “*Qoy başqalarına da dərs olsun*”, – deyən general Yermolov, knyaz Mədətova tapşırırdı ki, axund Tanrıverdinin sürgün edilməsi haqqında əmrin surətini Şirvan, Şəki və Qarabağ əyalətlərinə də göndərüb, hamını onun məzmunu ilə tanış etsin.¹⁴

İslama və müsəlmanlara qarşı əsas mübarizə üsullarından biri də müsəlman ruhaniliyinin iqtisadi əsaslarını sarsıtmaq – ruhani sosial təbəqəsini və məscidləri malik olduğu imtiyazlardan və gəlir mənbələrindən məhrum etmək idi. Məsələn, general A.P.Yermolov “Quba qazısına göstəriş”də ruhanilərin xeyrinə toplanan zəkatın məcburi, xümsün isə könüllü olduğunu elan etmişdi. Halbuki, şəriətdə onların hər ikisi məcburi vergilərdir və bu vergilərdən əldə olunan gəlirin yalnız müəyyən hissəsi ruhanilərə çatırdı. Bu azmış kimi o, ruhaniləri sadə kəndlilərə çevirmək, onları da vergi və mükəlləfiyyətlərə cəlb etmək barədə göstərişlər verir, nəticə etibarilə müsəlmanların dini və milli hisslərinə hörmətsizlik nümayiş etdirirdi.¹⁵ Ruhanilərin sayının azaldılması, ruhanilərin əlindən əhalidən vergi tələb etmək hüququnun alınması, əvəzində hökumət tərəfindən ştata alınmayan ruhanilərin üzərinə vergi və mükəlləfiyyətlərin qoyulması da sənədin əsas müddəalarından idi.

Müsəlman ruhanilərinin dini vəzifələrə və dərəcələrə təyinatında rus təhsili olanlara üstünlük verilirdi.¹⁶ Məscid mollalarına əmr olunurdu ki, öz moizələrində əhalini imperatora və hökumətə sədaqətli olmağa çağırınsınlar. XIX əsrdə baş vermiş Rusiya-Osmanlı müharibələrinin gedişində ruhanilərdən xristian Rusiyanın müsəlman dövlətləri üzərindəki hər kiçik qələbəsi şərəfinə məscidlərdə moizələr, rus əsgərləri və imperator üçün duaların oxunması tələb olunurdu. Hətta bu məqsədlə xüsusi dua mətnləri də tərtib etdirilmişdi. Məsələn, general A.P.Yermolovun şəxsən özü tərəfindən hazırlanan “Çar üçün dualar” 1820-ci ilin oktyabrından etibarən bütün Qafqaz məscidlərində icra olunan İslam rituallarının ayrılmaz hissəsinə çevrilməli idi. Ruhanilərə xüsusilə Cümə namazlarında “*çar, çar evi və vətən üçün dua etmək*”, bununla da diyarda Rusiya hökumətinin nüfuzunun artmasına “təhfə vermək” tapşırılmışdı.¹⁷ Bu tələblərə əməl etməyənlər, hökumətə qarşı düşmən mövqedə dayananlar və yaxud başqa “pis niyyətlərə” düşənlər Sibirə sürgün edilməklə, mülklərini əllərindən almaqla qorxudulurdu.

Digər yandan, imperiyaya – çara sədaqət nümayiş etdirənlər mükafatlandırılır və yüksək mənsəblərə irəli çəkilirdilər. Bununla da çarizm müsəlman ruhaniliyini özünün “sözəbaxan alətinə” çevirməyə, onun yerli əhali arasındakı nüfuzundan öz mövqelərini möhkəmləndirmək, ayrı-ayrı sosial qruplar və ya təriqətlər arasında milli ədavəti və düşmənçiliyi qızışdırmaq üçün istifadə etməyə çalışırdı.

¹⁴ Qədim Mustafayev. *XX əsrin əvvəllərində...*s.28.

¹⁵ Rəsul Hüseynli. *Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından Sovet işğalınadək olan dövrdə)*. Bakı, Kür, 2002, s.22-23.

¹⁶ *Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи...*с.45, 72.

¹⁷ Дмитрий Юрьевич Арапов. *Ермоловская молитва за царя 1820 г. Северный Кавказ в составе Российской империи* (Отв. ред. В.О.Бобровников, И.Л.Бабич). Москва: Новое литературное обозрение, 2007, – с.371; Толковый сокрушенный молитвенник или собрание употребительнейших молитв и песнопений (составитель свящ. И.Бухарев). Москва, Типо-Лит. О.И.Лашкевич и К. Тверская, 1896, с.93-95.

Məsələn, 1827-ci ilin oktyabr ayında rus ordusu Təbrizə daxil olarkən Təbriz müctəhidi Ağa Mir Fəttah Təbatəbai əhalini müqavimət göstərməməyə çağıraraq, şəhərin döyüşsüz təslim olmasında, rusların xeyrinə vergi toplanmasında və ümumiyyətlə, bütün Güney Azərbaycanın itaət altında saxlanması mühüm rol oynamış, Osmanlı ilə müharibə illərində Rusiya ordusu üçün azərbaycanlılardan ibarət 4 süvari alayının yaradılmasında yaxından iştirak etmiş, 27 min tümən və yaxud da 400 min rubl dəyərində toxunulmaz mülkiyyətindən imtina edərək, Rusiya imperiyasına qulluq etməyə qərar vermişdi. Ağa Mir Fəttahın xidmətləri çar yanında yüksək qiymətləndirilmiş və əvvəlcə “briliantlarla bəzədilmiş qızıl medal”, sonra I dərəcəli “müqəddəs Anna ordeni” ilə təltif edilmiş, qızıl pulla 2000 rubl dəyərində təqaüdə layiq görülmüş, ona Tiflis şəhərində mülk, Şirvanda isə illik gəliri 5360 manat olan 15 kənd bağışlanmışdı.¹⁸

Rus çarizminin konfessional siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də müsəlman vilayətlərində, o cümlədən Azərbaycanda məscidlərin kütləvi şəkildə ixtisarı, əvəzində kilsə və ibadət evlərinin geniş şəbəkəsinin yaradılması təşkil edirdi. Problem xüsusi “əhəmiyyət” kəsb etdiyindən, hakimiyyət onu həmişə diqqət mərkəzində saxlayırdı. Bu baxımdan A.L.Treubov adlı rus müəllifinin aşağıdakı fikirləri diqqəti cəlb edir: *“Rusların yaşadığı, rus hakimiyyətinin mövcud olduğu regionlar onsuz da ruslara aiddir. Amma o regionlar yalnız orada kilsələr tikiləndən sonra qəti şəkildə Rusiyaya çevrilir”*.¹⁹

Nəhayət, çarizmin etnokonfessional siyasətində xristian missioner təşkilatları vasitəsilə müsəlman əyalətlərində müsəlmanların kütləvi şəkildə xristianlığa cəlb edilməsi planları da mühüm yer tuturdu. XIX əsrin əvvəllərində Qafqazın dağlı xalqları arasında islamın sürətlə yayılması ilə əlaqədar, Qafqazda pravoslavlığı yayan “Osetin Ruhani Komissiyası”nın fəaliyyətinin bərpa edilməsi, protestantlığı və katolikliyi təbliğ edən “Edinburq Bibliya cəmiyyəti” və “Xristianlığın Alman Cəmiyyəti” (və ya Bazel missionerləri) kimi xarici missioner təşkilatlarının fəaliyyətinə yenidən geniş meydan verilməsi məhz, bununla əlaqədar idi.

Lakin məlumat üçün deyək ki, nə “Osetin Ruhani Komissiyası”nın, nə də 1835-ci ilə qədər Qafqazda iş aparmış xarici missioner təşkilatlarının fəaliyyəti o qədər də uğurlu alınmamışdı. Məsələn, “Edinburq Bibliya cəmiyyəti”i fəaliyyət göstərdiyi 33 il ərzində (1802-1835-ci illər) cəmi 9 dağlı ailəsini və alman qadınlарına evlənmiş 6 kabardiyalı kişini xristianlığın protestantlıq məzhəbinə cəlb etməyə nail ola bilmişdi. Yeri gəlmişkən, protestantlıq məzhəbinə keçənlər arasında iki məşhur azərbaycanlı – sonralar “Aleksandr Kazım bəy” adını almış böyük şerqşünas alim Mirzə Məmməd Əli Kazım bəy və “Aleksandr Dikson İzmayılov” kimi tanınan Rəşid Əli İsmayılov da var idi.²⁰

¹⁸ Колон. политика....с.311-336; Rəsul Hüseynli. **Azərbaycan ruhaniliyi**...s. 27-32; Abdulla Əhədov. **Azərbaycanda din**, s.58.

¹⁹ Александр Лаврентьевич Трегубов. **Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях. Впечатления и заметки по поездке летом 1909 г.** Вопросы колонизации. 1910. №6, с.107.

²⁰ АКАК, т. VI, ч. I, с.468; т. VIII, с.24-253, 312.

1823-cü ildə mərkəzi qərargahı Qarabağda – Şuşa şəhərində yerləşən “Xristianlığın Alman Cəmiyyəti” də nəinki koloniya qura bilməmiş, eyni zamanda çox az sayda bütərəst və müsəlmanı xristianlığa cəlb etməyə nail olmuşdu. Onların Şuşada açdıqları məktəblərin əsas kontingentini də, planlaşdırıldığı kimi, müsəlman və bütərəst xalqların nümayəndələri deyil, erməni gəncləri təşkil etmişdi.²¹

Bu vəziyyət təbii ki, erməni ruhaniliyinin ciddi narahatlığına səbəb olmuş və onlar öz narahatlıqlarını baron Rozenə yazdıqları məktubla çatdırmışdılar.²² Məktubla tanışlıqdan sonra Nazirlər Komitəsi 1835-ci ilin payızında şotlandlar kimi, Bazel missionerlərinin fəaliyyətini də rəsmən qadağan etmiş və onlar öz əmlaklarını dəyər-dəyməzinə satıb Şuşadan, bütövlükdə Qafqazdan göndərilmişdilər.²³

Beləliklə, xarici xristian missioner təşkilatlarının fəaliyyətinə son qoyan çarizm, bütün nəzər-diqqətini Qafqaz xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların pravoslav xristianlığa cəlb edilməsi işinə yönəltdi.²⁴ “Osetin dini komissiyası”nın fəaliyyəti xeyli canlandırılmışdı. Təşkilatın üzvləri Qafqazın digər əyalətləri ilə bərabər, Azərbaycanın Şimal-Qərb bölgələrində – ingiloylar arasında daha aktiv təbliğat aparmağa çalışırdılar. Pravoslav missionerlər Rusiya imperiyasını vaxtilə “zorakı müsəlmanlaşdırmaya məruz qalmış” ingiloyların himayədarı kimi təqdim edir, “itirilmiş hüquqlarının bərpası” vədləri ilə onları öz tərəfinə çəkməyə və bölgədəki digər etnoslara qarşı mübarizədə istifadə etməyə çalışırdılar.²⁵

Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən “Osetin ruhani komissiyası”nın fəaliyyəti də imperiya rəhbərliyini qane etməməkdə idi və “xristianlaşdırma kampaniyası” bir növ dalana dirənmişdi. Bu səbəbdən 1860-cı il iyunun 9-da “Qafqazda pravoslav xristianlığın bərpası Cəmiyyəti” adlanan yeni missioner təşkilatı yaradıldı. “Osetin ruhani komissiyası”nın bütün mülkiyyəti və maliyyə vəsaitləri yeni yaradılan “Cəmiyyət”in balansına keçirildi.²⁶ Mərkəzi qərargahı Tiflis şəhərində yerləşən “Cəmiyyət” Rusiya imperiyası ərazisində ruhani idarəsinə deyil, birbaşa hakimiyyət strukturlarına tabe olan yeganə missioner təşkilatı oldu.²⁷

Lakin bütün inzibati və ideoloji resursların tətbiqinə rəğmən (təzyiq, təqib, cəza tədbirləri, güzəşt, rüşvət, imtiyaz və s.), 1917-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş “Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyəti”nin işi də çarizm üçün arzu edilən nəticələri vermədi. “Cəmiyyət”in fəaliyyəti dövründə çox az sayda müsəlman islamı xristianlığa dəyişdi ki, onların da “xristianlığı” əksər hallarda formal xarakter daşıyırdı.

²¹ АКАК, т. VIII, с.320.

²² АКАК, т. VIII, с.319-320

²³ АКАК, т. VIII, с.331.

²⁴ АКАК, т. VIII, с.406-407.

²⁵ İradə Əliyeva. **İngiloylar: zorakı xristianlaşdırmaya qarşı mübarizə tarixindən**. Bakı, 2019, s.49.

²⁶ АКАК, т. VIII, с. 249-252.

²⁷ Михаил Алексеевич Волхонский. **Общество восстановления православного христианства на Кавказе: между миссионерством и цивилизаторством (1860-1885)**. Российская история. №6, 2019, с.108.

Ruhaniliyin institutlaşdırılması

Rusiya işğalına qədər ki, dövrdə şiə təriqətinə mənsub əhalinin üstünlük təşkil etdiyi Azərbaycanın xanlıqlarında ruhanilik muxtar statusa malik idi. Ruhaniliyin başında xan tərəfindən təyin olunan müctəhid, axund və qazıların arasından seçilən şeyxülislam dayanırdı.²⁸

Sünnilərin çoxluq təşkil etdiyi xanlıqlarda (Şəki və Şirvan xanlıqlarında, Dərbənd vilayətində, Carda) isə ruhaniliyə rəhbərlik edən müfti vəzifəsi yox idi və bu vəzifə xanların özləri tərəfindən həyata keçirilirdi. Burada ali dini rəhbərliyi rüt-bəcə müftidən aşağıda dayanan əfəndilər, yaxud da qazılar təmsil edirdilər.²⁹ Lakin, ruhani zümrəsi yenə də divanxana işlərində mühüm rol oynayır və bir növ həm dini, həm də dünyəvi məsələlərin həll edildiyi dövlət aparatının bir qolu kimi çıxış edirdilər. Bir az da dəqiqləşdirsək, *“ruhanilər – qazılar, əmr-məruflar inzibati funksiyalar yerinə yetirən dövlət məmurları qismində, ali rütbəli ruhanilər isə dini işlərlə yanaşı, bu və ya digər şəkildə dövlət idarəçiliyi məsələlərində də iştirak edirdilər”*.³⁰

1823-cü ildə çar hökumətinin qərarı ilə Qafqaz şeyxülislamı, 1832-ci ildə isə Qafqaz müftisi vəzifələri təsis edildi.³¹ Lakin, bu vəzifələrin təsis edilməsi hələ ruhanini idarələrinin yaradılması demək deyildi. Şeyxülislam və müftinin səlahiyyətləri yalnız ruhani rütbələrini təsdiq etmək səviyyəsində müəyyənləşdirildi kimi, onların Qafqazın müsəlman ruhaniliyinə rəhbərliyi də formal xarakter daşıyırdı. Digər tərəfdən, dini rəhbərlər ruhanilər tərəfindən seçilmədiklərinə, yəni təyin olunduqlarına görə, çox vaxt din xadimləri onların göstərişlərinə əməl etmirdilər.

Qafqaz şeyxülislamı vəzifəsini Tiflisdəki şiə müsəlman məscidinin axundu yerinə yetirirdi. Müftiliyin mərkəzi isə əvvəlcə Kazan şəhərində yerləşmiş, sonra isə Tiflisə köçürülmüşdü. 1828-ci ildə Təbriz müctəhidi Ağa Mir Fəttah Təbatəbəinin Qafqazın şiə ruhanilərinə başçı təyin olunması ilə şeyxülislamın funksiyaları daha da məhdudlaşdırıldı və o, bundan sonra faktiki olaraq Tiflis məscidinin axundu kimi fəaliyyət göstərməli oldu. Həm müctəhid, həm də şeyxülislam vəzifələrinin paralel mövcudluğu bəzən onların arasında fikir ayrılıqlarına, hətta münaqişələrə səbəb olurdu. Aydın məsələdir ki, çarizm məqsədyönlü şəkildə qəbul etdiyi bu cür qərarlarla müsəlman din xadimləri arasındakı ziddiyyətləri daha da dərinləşdirir, ruhaniliyin strukturlarını daha çox parçalamağa, zəiflətməyə və son nəticədə bütün tərəfləri özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışırdı.

Lakin belə bir vəziyyətin nə vaxtsa imperiyanın özünə qarşı çevrilə biləcəyini anlayan imperiya rəhbərliyi, Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının dini idarəçiliyinin

²⁸ Николай Федорович Дубровин. **История войны и владычества русских на Кавказе**. Т.1: Очерк Кавказа и народов его населяющих. Кн.2: Закавказье: Кавказ. СПб, 1871, с.385.

²⁹ **Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях: произведенное и изданное по высочайшему соизволению (ОРВЗК)**. Ч.3. СПб.: Тип. Департамента внеш. Торговли, 1836, с.27.

³⁰ Rəsul Hüseynli. **Azərbaycan ruhaniliyi...** s.17.

³¹ Abdulla Əhədov. **Azərbaycanda din və dini təsisatlar**. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991, s.54.

yenidən “layihələşdirilməsinə” başladı. Bu istiqamətdə ilk ciddi təşəbbüs 29 noyabr 1828-ci ildə Tiflisdə müsəlman əyalətlərinin strukturunun təşkili üzrə xüsusi komitənin yaradılması oldu. Komitə tərəfindən müsəlman ruhaniliyinin idarə olunması ilə bağlı dörd variantda “Əsasnamə” layihəsi hazırlandı, lakin müxtəlif səbəblərə görə onların heç biri təsdiqlənmədi.

1839-cu ildə imperiya miqyasında inzibati islahatların hazırlanması ilə əlaqədar məsələ ətrafında işlər dayandırıldı və yalnız knyaz M.S.Vorontsovun canişinliyi dövründə (1844-1853) yenidən bərpa edildi. Buna baxmayaraq, problem yalnız 1862-1881-ci illərdə Qafqaz canişini olmuş Mixail Nikolaeviçin zamanında “həllini tapdı”. Belə ki, 1864-cü ildə onun göstərişi ilə əvvəlki layihələrin nəzərdən keçirilməsi və yeni təkliflərin hazırlanması üçün canişinin Tiflisdəki Şurası nəzdində xüsusi komissiya yaradıldı. Uzun hazırlıq işlərindən sonra 5 aprel 1872-ci il tarixində Zaqafqaziya sünni və şiə müsəlmanlarının idarə olunması üzrə hazırlanmış “Əsasnamə”lər rəsmi şəkildə təsdiq olundu. 2 yanvar 1873-cü ildə isə Tiflisdə müvafiq Dini idarələrinin açılışı baş tutdu. Bu idarələrin yurisdiksiyası Bakı, Yelizavetpol (Gəncə), Tiflis və İrəvan quberniyalarına şamil edildi. Lakin rəhbərliyin xüsusi təlimatına əsasən Zaqafqaziya Sünni Müsəlmanları Ruhani İdarəsində Şimali Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrindən daxil olan işlərə də baxıla bilərdi.³²

Formalaşdırılan ştat cədvəlinə uyğun olaraq, Zaqafqaziya diyarının müsəlman ruhaniliyi iki əsas kateqoriyaya – ali və aşağı kateqoriyalara bölünürdü. Ali kateqoriyaya şeyxülislam və müfti, kazılar, şəriət məhkəmələri, axundlar (şielərdə), əfəndilər (sünnilərdə), Cümə məscidlərinin imamları (şielərdə imam-cümələr və sünnilərdə imam-xətiblər), müqəddəs cümə günlərində xütbə oxuyan vaizlər, həmçinin mədrəsə müdərrisləri daxil idi. Mollalar, məscid və dua evlərinin xidmətçiləri aşağı kateqoriyaya aid edilirdi.³³

Ruhani idarələrinin yaradılmasından sonra əhəlinin məscid qeydiyyatı tətbiq olundu. Məscid ruhaniləri üzərinə yeni doğulanların, ölənlərin, bağlanan nikahların və boşanmaların sayının qeydə alındığı metrik kitablar tərtib etmək vəzifəsi qoyuldu. Ruhani idarələrinin fəaliyyəti ilə bağlı illik hesabatlar Qafqaz canişinliyi Baş İdarəsinə təhvil verilir və orada cari işlərin gedişi ilə yanaşı, prixodların, məscidlərin və ruhanilərin sayı, eləcə də Zaqafqaziya quberniyalarında yaşayan müsəlmanların hər iki cinsi əhatə edən ümumi sayı haqqında məlumatlar əksini tapırdı.³⁴

1880-ci illərin sonu – 1890-cı illərin əvvəllərində bəzi hakimiyyət dairələrində 1872-ci il “Əsasnaməsi”nə yenidən baxılması məsələsi qaldırıldı. Lakin Baş idarənin dəftərxanası müsəlman təbəələri üzərində əvvəlki idarə və nəzarət formalarını qoruyub saxlamağı üstün tutdu.³⁵

Beləliklə, yeni dövrün daxili və xarici reallıqlarına cavab verməyən 1872-ci il “Əsasnamə”si 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədər qüvvədə qaldı. Bu sənəd üzrə ruhani idarələrinin funksiyalarına quberniya məclislərinin qərarlarına verilən şika-

³² **Кавказский Календарь (КК) на 1886 год.** Главное управление главноначальствующего гражданскою частью на Кавказе, Тифлис, 1885, с.178.

³³ **Кавказский сборник. Т.3 (35).** Москва: Русская панорама, 2006, с.193.

³⁴ **Духовные правления мусульман Закавказья...**с.22.

³⁵ **Yenə orada,** с.22.

yətlərə baxılması, məscid, məktəb və digər təşkilatlar haqqında qazılar tərəfindən təqdim edilən məlumatların təftişi, müsəlman məktəbləri üçün illik hesabat və proqramların tərtibi, ali administrasiya tərəfindən Ruhani İdarələrinin müzakirəsinə çıxarılan işlərin nəzərdən keçirilməsi, ən başlıcası isə İran və Osmanlı dini mərkəzləri ilə əlaqəli olan “etibarsız” din xadimləri üzərində nəzarətin gücləndirilməsi daxil idi. “Əsasnamə” üzrə müsəlman ruhaniliyi yalnız Rusiya hakimiyyət orqanlarına tabe olurdu. Qafqaz canişininin xüsusi icazəsi olmadan, onlara xarici ölkələrin dini rəhbərlərinə və hökumət başçılarına hər hansı bir məsələ ilə bağlı müraciət etmək qadağan edilirdi. Belə bir hal baş verdikdə, həmin şəxslər dərhal yerli mülkü hakimiyyət orqanlarına məlumat verməli idilər; əks halda, 1866-cı il cinayət qanununun 257-ci maddəsi ilə cəzalandırılacaqları bildirilirdi. Bundan əlavə, müsəlmanlar arasında zərərli və hakimiyyət tərəfindən qəbuledilməz sayılan nəşrlər və təlimlər, yaxud “təhlükəli” niyyətlər aşkar etdikdə, hər bir müsəlman bu barədə yerli hakimiyyət orqanına məlumat verməyə borclu idi. İndiki halda söhbət 1870-1880-ci illərdə Qafqazda geniş yayılan və Bakı və Tiflis quberniyalarını da bürümüş müridizm ideyalarından gedirdi.³⁶

1872-ci il “Əsasnamə”si üzrə Şeyxülislamlığın və Müftiliyin nəzdində “Öməriyə təlimi” və “Əliyə təlimi” üzrə iki məktəb təsis edildi. Həm Müfti, həm də Şeyxülislamın səlahiyyətləri artırılaraq bir çar məmuru səviyyəsinə qaldırıldı və onlara geniş imtiyazlar verildi. Onların tərtib etdikləri “Tövsiyənamə”lərə “Hakimiyyətə itaət haqqında” ayrıca bir fəsil salınmışdı və həmin fəsildə *“Padşahlar olmasaydılar, insanlar bir-birini yeyər, yeməkdən murad daima aralarında cəng və qital, narahatlıq və bir-birinin mallarını qəsb və tarac edib aparar, bir-birilərinin irs və namusuna xələl gətirər”, “necə ki, dövləti-aliyə – Rusiyə Qafqaz məmalikinə təsəlüt və təsərrüf tapmayınca (Rus dövləti Qafqazı zəbt etməyincə – T.Ş.) Qafqaz əhalisinin halı bu qərar üzrə idi”*³⁷ kimi çar üsul idarəsinə hörmət, xalqı mütiliyə və kor-korana itaətə dəvət edən fikirlər əksini tapırdı. Bu cür “xidmət”lərinə görə həm müftinin, həm də şeyxülislamın sinələrini çar orden və medalları bəzəyirdi.³⁸

Onu da qeyd etmək ki, 1917-ci ilə qədər ki, dövr ərzində Qafqaz şeyxülislamı vəzifəsini Axund Məhəmməd Əli Hüseynzadə (1823-1846), Axund Fazil İrəvani (1847-1872), Axund Əhməd Hüseynzadə (1873-1884), Axund Həsən Tahirzadə (1885-1894), Axund Əbdüssəlam Axundzadə (1895-1907), Məhəmməd Mövlazadə (1908-1908) və Axund Məhəmməd Pişnamazzadə (1909-1918) yerinə yetirmişlər.³⁹

Qafqaz üzrə ilk müfti vəzifəsini isə Kazandakı müsəlman ruhaniliyinin tanınmış nümayəndəsi olmuş Tacuddin Mustafin Əfəndi (1834-1840-cı illər) həyata keçirmişdir. Lakin yerli şəraiti, *“Qafqazın spesifikasiyasını nəzərə almadan verilən bu təyinat özünü doğrultmamış və Tacuddin Əfəndi “ev işləri” motivi ilə 1840-cı ildə Kazana geri qayıtmışdı. Bir müddət sonra o, buradan hakimiyyət nümayəndələrinə xəbər göndərərək, yenidən Qafqaza qayıda biləcəyini bəyan etmiş, bunun müqə-*

³⁶ Духовные правления мусульман Закавказья...с.20-21.

³⁷ Qədim Mustafayev. XX əsrin əvvəllərində...s.60-61, 66.

³⁸ Abdulla Əhədov. Azərbaycanca din... s.58.

³⁹ Anar Camal oğlu İsgəndərov., Adil Mövlayi. Şeyxülislamlığın tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2016, s.148-188.

bilində Kazan müftisinin aldığı məbləğdə, yəni ildə 5 min gümüş pul məvacib və geri qayıtmaq üçün nəqliyyat vasitəsinin təyin edilməsini tələb etmişdi".⁴⁰ Lakin onun bu tələbləri yerinə yetirilməmişdi.

Tacuddin Mustafindən sonra, 1917-ci ilədək Qafqaz müftisi vəzifəsini görkəmli Azərbaycan şairi Molla Vəli Vidadinin oğlu Müfti Osman Əfəndi Vəlizadə (1842-1847), Müfti Məhəmməd Əfəndi Müftizadə (1847-1880), Müfti Əbdülhəmid Əfəndizadə (1872-1880) və Müfti Hüseyn Qayıbov (Qayıbzadə) (1883-1917) icra etmişlər.

Lakin burada bir maraqlı və mübahisəli nüans ortaya çıxır: ola bilsin ki, Məhəmməd Əfəndi Müftizadənin müfti kimi fəaliyyət illəri 1847-1880-ci illəri deyil, 1857-1880-ci illəri əhatə etmişdir. Çünki arxiv materialları üzərindən araşdırma aparan etnoloq İ.Umudlunun yazdıqlarından görünür ki, 1847-1857-ci illərdə Cənubi Qafqazda müfti vəzifəsini Müfti Mustafa Əfəndi Bayram Əfəndi oğlu Borçalı adında başqa bir görkəmli din xadimi yerinə yetirmişdir.⁴¹ Məsələ ilə bağlı heç bir digər mənbə və ədəbiyyatda məlumatın olmadığını da nəzərə alaraq, hesab edirik ki, din tariximizlə bağlı bu vacib məqamın daha ətraflı araşdırılmasına və aydınlaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Nəticə

Beləliklə, deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın İslam ruhaniliyi ilə çarizm arasında ilk baxışda "konsensus – anlaşma" kimi görünən bir münasibətlər sistemi yaranmışdı. Çarizm "özünəməxsus" qərarları ilə ruhaniliyin ali təbəqəsini dövlət aparatının ən imtiyazlı təbəqəsinə çevirə bilmişdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Şamaxı və Gəncə qəzalarından başqa, Azərbaycanın digər bölgələrində məscid və ruhanilərə məxsus 15.820 desyatin vəqf torpağı mövcud olmuş və bu torpaqlardan gəlir vergisi alınmamışdır.⁴² Buna baxmayaraq, müstəmləkə rejimi şəraitində müsəlman ruhaniliyinin statusu və funksiyaları həddən artıq məhdud idi və davamlı maliyyələşmə sisteminə malik deyildi. Yerlərdəki vəziyyətə effektiv nəzarət mexanizmi yox idi və bu səbəbdən yarandığı gündən onların fəaliyyəti cəmiyyətdə ən çox müzakirə olunan mövzulardan birinə çevrilmişdi.

Digər tərəfdən, çarizm Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi üçün ayrı-ayrılıqda iki ruhani idarəsi yaratmaqla, əslində islamı parçalamağa, müsəlman əhalinin təsir dairəsini zəiflətməyə, aralarına ədavət toxumu səpməyə, özünün etnokofessional siyasətini mərkəzləşdirməyə və müsəlmanların dini-mənəvi həyatını tam olaraq öz nəzarəti altına almağa çalışırdı. Lakin, bütün bunlara rəğmən, çar hakimiyyəti orqanlarının özlərinin də etiraf etdiyi kimi, Qafqazı və o cümlədən, Azərbaycanı "xristian qardaşlığının" hakim olduğu bir imperiya ucqarına çevirmək mümkün

⁴⁰ Николай Александрович Смирнов. **Мюридизм на Кавказе**. Москва, Изд. АН СССР, 1963, с.93-94.

⁴¹ İsmayıl Umudlu. **Tiflis quberniyasının Borçalı və Tiflis qəzaları üzrə ağalığ (bəylik) soylarının şəcərəsinə dair**. Qafqazşünaslığın aktual problemləri. Məqalələr toplusu. Bakı, Aspoliqraf, 2023, s.255.

⁴² Qədim Mustafayev. **XX əsrin əvvəllərində.....**s.63.

olmadı. Belə ki, islama və müsəlmanlara qarşı yönəlmiş inzibati və cəza tədbirləri heç də həmişə gözlənilən nəticələri vermir və bir çox hallarda ciddi etirazlarla qarşılanırdı. Müxtəlif formalarda, o cümlədən, silahlı müqavimət formasında həyata keçirilən həmin etirazlar bəzən çarizmi özünün dini diskriminasiya siyasətinə yenidən baxmağa, müəyyən yumşaltmalara və hətta geri çəkilmələrə getməsinə səbəb olurdu. Təsadüfi deyil ki, artıq yalnız total xristianlaşdırma siyasətinin əleyhdarları deyil, bu siyasətin ən qatı tərəfdarları belə, imperiya ərazisində yaşayan xalqların vahid hüquqi və mədəni-ideoloji məkanda birləşdirmə söylərinin mənasız və perspektivsiz olduğuna inanmağa başlamışdılar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Hüseynli Rəsul. **Azərbaycan ruhaniliyi (Xanlıqlar çağından Sovet işğalınadək olan dövrdə)**. Bakı, Kür, 2002, 266 c.
2. Əhədov Abdulla. **Azərbaycanda din və dini təsisatlar**. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1991, 200 s.
3. Əliyeva İradə. **İngiloylar: zorakı xristianlaşdırmaya qarşı mübarizə tarixindən**. Bakı, 2019, 368 s.
4. İsgəndərov Anar, Mövlayi Adil. **Şeyxülislamlığın tarixi**. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
5. Mustafayev Qədim. **XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onun tənqidi**. Bakı, “Maarif”, 1973, 296 s.
6. Orucov Hidayət. **Azərbaycanda din (ən qədim zamandan bu günədək)**. Bakı, “İdrak”, 2012, 388 s.
7. Umudlu İsmayıl. **Tiflis quberniyasının Borçalı və Tiflis qəzaları üzrə ağalığ (bəylik) soylarının şəcərəsinə dair**. Qafqazşünaslığın aktual problemləri. Məqalələr toplusu. Bakı, “Apoliqraf”, 2023, s.234-262.
8. **Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК)**. Том II. Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1868 г., 1238 с.
9. **АКАК**, т.VI, ч1, Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1874, 957 с.
10. **АКАК**, т.VII, Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, 1011 с.
11. **АКАК**, т.VIII, Тифлис, Тип. Главного Управления Наместника Кавказского, 1881, 1033 с.
12. Арапов Дмитрий Юрьевич. **Ермоловская молитва за царя 1820 г. Северный Кавказ в составе Российской империи** (Отв. ред. В.О.Бобровников, И.Л.Бабич). Москва: Новое литературное обозрение, 2007, с.370-373.
13. Баберовски Йорг. **Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе**. Москва, Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр Б.Н.Ельцина», 2010, 855 с.
14. Волхонский Михаил Алексеевич. **Общество восстановления православного христианства на Кавказе: между миссионерством и цивилизаторством (1860-1885)**. Российская история. №6, 2019, с.105-126.

15. Дубровин Николай Федорович. **История войны и владычества русских на Кавказе. Очерк Кавказа и народов его населяющих.** Том 1, кн.2. Закавказья. СПб., 1871, 423 с.
16. **Духовные правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX – начало XX в.)** (сост., авт. предисл. и примеч. А.А.Ганич). Москва: Изд. дом Марджани, 2013, 496 с.
17. Житенев Тимофей, Евгеньевич. **Ислам в России: вехи истории.** Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева. 2010, №4, с.35-42.
18. **Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика).** Составитель и автор вводной статьи Дмитрий Юрьевич Арапов. Москва, ИКЦ Академкнига, 2001, с.62-65.
19. **Кавказский календарь (КК) на 1886 год.** Тифлис, Гл.упр. Кавказ. Наместника, 1885, 236 с.
20. Кавказский сборник. Т.3 (35). Москва: Русская панорама, 2006, 384 с.
21. **Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в.** Ч.II. Москва-Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1937, 478 с.
22. Кудрявцев Александр. **Исламофобия в постсоветской России.** Ислам в СНГ. Москва, ИВ РАН, 1998, с.160-171.
23. **Обозрение исторических сведений о Своде законов Российской империи.** Изд.2. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837.
24. **Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях: произведенное и изданное по высочайшему соизволению (ОРВЗК).** Ч.3. СПб.: Тип. Департамента внеш. торговли, 1836, 204 с.
25. **Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г.** Под ред. Н.А.Тройницкого. СПб., 1905, с.3
26. Смирнов Николай Александрович. **Мюридизм на Кавказе.** Москва, Изд. АН СССР, 1963, 236 с.
27. **Толковый сокращенный молитвенник или собрание употребительнейших молитв и песнопений (составитель свящ. И.Бухарев).** Москва, Типо-Лит. О.И.Лашкевич и К.Тверская, 1896, 231 с.
28. Трегубов Александр Лаврентьевич. **Переселенческое дело в Семипалатинской и Семиреченской областях.** Впечатления и заметки по поездке летом 1909 г. Вопросы колонизации. 1910, №6, с.104-172.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT AUTHOR
 Şahbazov Tahir Seyidəli oğlu – tarix Shabbazov Tahir Seyidali – Doctor
 üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA of Philosophy in history, associate
 A.A.Bakıxanov adına Tarix və professor. A.A.Bakikhanov Institute
 Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı of History and Ethnology, ANAS.
 Azerbaijan, Baku